

KRZYSZTOF GWOSDZ, BOLESŁAW DOMAŃSKI

Czynniki sukcesu kreatywnej destrukcji gospodarki Bielska-Białej

Zarys treści: Autorzy, na przykładzie Bielska-Białej, identyfikują czynniki i mechanizmy wpływające na zdolność miasta przemysłowego do podtrzymywania swojej dynamiki rozwojowej oraz odporność na kryzysy zewnętrzne. Bielsko-Biała, które stało się w XIX w. ważnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego, a następnie także maszynowego i metalowego, w XX stuleciu musiało zmierzyć się z kilkoma szokami rozwojowymi. Po pierwsze, utraciło ono znaczną część swojej klasy przedsiębiorczej w wyniku eksterminacji Żydów przez Niemców w okresie 1939–1945, a następnie wysiedlenia niemieckich przedsiębiorców i kadry. Okres realnego socjalizmu przyniósł likwidację wielu działalności usługowych, które były istotnym elementem gospodarki miasta przed 1945 r. oraz spowodował nacjonalizację i komasację licznych niezależnych firm włókienniczych, zatrzymując ich rozwój technologiczny. Otwarcie polskiej gospodarki na globalną konkurencję w latach 90. przyniosło upadek tej gałęzi przemysłu. Wreszcie w 1999 r. miasto zostało pozbawione funkcji administracyjnych o randze regionalnej, które pełniło od 1975 r. Wydarzenia te nie spowodowały jednak zahamowania rozwoju miasta (jak to miało miejsce w wielu innych ośrodkach przemysłu włókienniczego). Wiele obiektów poprzemysłowych zostało zagospodarowanych na inne cele, a miasto, w którym działa znaczna liczba dużych przedsiębiorstw (szczególnie w przemyśle samochodowym), wyróżnia się równocześnie dynamicznym rozwojem małych i średnich firm. Podtrzymywanie przez dłuższy okres czasu pozytywnych procesów rozwoju miasta może być interpretowane w kategoriach ewolucyjnych jako sekwencja pojawiających się kolejno i częściowo nakładających się na siebie ścieżek rozwojowych różnych działalności (branż) dynamizujących gospodarkę lokalną. Pomimo długotrwałej przewagi włókiennictwa, nie mieliśmy do czynienia z funkcjonalnym, instytucjonalnym i mentalnym uwięzieniem na ścieżce. Wiązało się to z obecnością wielu niezależnych firm lokalnych oraz rozwinięciem systemu przemysłowego mającego wiele cech organizacji sieciowej. Równocześnie stosunkowo wcześniej zaczął się proces stopniowej dywersyfikacji miejscowego przemysłu w kierunku powiązanych branż, w pierwszym okresie przede wszystkim produkcji metalowej i maszyn, a następnie przemysłu samochodowego. Sukces Bielska-Białej interpretować można również w kategoriach zlokalizowanych zdolności.

Są one wynikiem dynamicznej interakcji między aktywnością firm a zmieniającym się otoczeniem, obejmuje kwalifikacje, umiejętności, postawy oraz niezawodność i wiarygodność ludzi, podmiotów gospodarczych i instytucji lokalnych, które znajdują wyraz w relacjach między sobą. W Bielsku-Białej okazały się one relacyjnym zasobem, tworzonym, odtwarzanym i wzmacnianym na przestrzeni ostatnich wieków, pomimo szoków zewnętrznych, stając się podstawą budowania kompetencji przedsiębiorstw – zarówno firm lokalnych, jak i inwestorów zewnętrznych, a tym samym mechanizmem pośredniczącym w rozwoju miasta.

Słowa kluczowe: miasto przemysłowe, czynniki rozwoju lokalnego, mechanizmy adaptacji, odporność miast, pokrewieństwo branżowe, rozwój zależny od ścieżki, zlokalizowane zdolności

Kontekst teoretyczny i cele opracowania

Określenie czynników i mechanizmów umożliwiających podtrzymywanie przez dłuższy okres czasu pozytywnych procesów rozwoju w skali lokalnej i regionalnej jest współcześnie ważnym polem dociekań geografii ekonomicznej. Istotne jest w tym względzie ustalenie – jak to określili Martin i Sunley (2006) – dlaczego jedne miasta i regiony podążyły trajektorią rozwojową, która utraciła swoją dynamikę, podczas gdy inne uniknęły tego niebezpieczeństwa i w rezultacie są zdolne do ciągłej odnowy w kolejnych fazach rozwoju. Coraz większym zainteresowaniem cieszy się także problematyka reakcji, w tym odporności (*resilience*), układów przestrzennych na gwałtowne zmiany zachodzące w ich otoczeniu (Drobniak 2012; Martin, Sunley 2015).

Kwestia podtrzymywania rozwoju jest szczególnie istotna w miastach i regionach, które powstały lub silnie się rozwinęły w czasie XIX-wiecznej industrializacji. Mniej więcej do połowy XX w. były one rdzeniami kapitalistycznej gospodarki w Europie Zachodniej, później ich znaczenie systematycznie malało. Zdecydowana większość z nich doświadczyła długotrwałych trudności w adaptacji do zmieniających się trendów gospodarczych, np. Zagłębie Ruhry, Nord-Pas-de-Calais, niektóre zostały zmarginalizowane, np. północno-wschodnia Anglia. Szczególnym problemem po 1989 r. w Europie okazały się tradycyjne obszary przemysłowe w krajach postsocjalistycznych. Musiały one równocześnie sprostać dwóm wielkim wyzwaniom: przejściu od gospodarki planowej do rynkowej oraz globalnym zmianom w systemie produkcyjnym świata.

Boschma i Lambooy (1999) podkreślają, że „większość autorów wydaje się podzielać raczej pesymistyczny pogląd na pomyślny rozwój regionów przemysłowych, jakkolwiek nie ma zgody co do przyczyn odpowiadających za ten stan rzeczy”. Klasyczne interpretacje regresu obszarów tradycyjnego przemysłu, takie jak koncepcja cyklu życiowego produktu oraz postfordowska elastyczna produkcja, wskazywały, że obszary te, charakteryzujące się silnym uzwiązkowaniem, wysokimi płacami i zanieczyszczonym środowiskiem, stały się ofiarami swojego przeszłego sukcesu (Hall 1985). Tymczasem regiony pozbawione tego obciążającego dziedzictwa były opisywane jako te, które mają większą zdolność wykreowania nowych, dynamicznych działalności gospodarczych.

Współcześnie trudności adaptacyjne obszarów przemysłowych wyjaśnia się przede wszystkim na gruncie paradygmatu ewolucyjnego, analizując mechanizmy, które sprawiają, że układy terytorialne podążają taką, a nie inną ścieżką rozwojową, która jest rozumiana jako specyficzny proces kształtowania się cech i funkcji danego układu przestrzennego o charakterze nieergodycznym. Zdaniem Martina (2010) istnieją dwa idealne typy rozwoju zależnego od ścieżki, z których jeden prowadzi do zastoju, zaś drugi pozwala na ciągłą odnowę dotychczasowych struktur. Pierwsze środowisko określane jako „ograniczające” cechuje się niezdolnością lub słabą zdolnością do kreatywnej destrukcji. Wyjście z tego stanu jest możliwe poprzez punkt zwrotny o charakterze zewnętrznym, zapoczątkowany głęboką zmianą w otoczeniu takiego systemu, przy czym nieodłącznym elementem tego przejścia jest faza kryzysu, która może być długotrwała, w skrajnym przypadku prowadząca do trwałego upadku (*shrinkage*). Drugi typ to środowisko, które umożliwia powstawanie nowych dynamicznych firm, a zatem system zdolny do kreatywnej destrukcji (Martin 2010).

Wyróżnić można dwa podstawowe rodzaje mechanizmów rozwoju regionu: samowzmacniający i reakcyjny (Mahoney 2000). W pierwszym z nich początkowe cechy są reprodukowane poprzez sprzężenia zwrotne. Mechanizmy samowzmacniające mogą mieć charakter pozytywny (*virtuous circle*) bądź negatywny (*vicious circle*). Procesy reakcyjne mają charakter sekwencji przyczynowo połączonych wydarzeń, w których każde było z jednej strony reakcją na wydarzenia wcześniejsze, a z drugiej przyczyną późniejszych. W tym

wypadku nie następuje proces wzmacniania początkowej struktury, lecz jej przekształcania. Jego skutki mogą być pozytywne lub negatywne.

Wyjaśniając, dlaczego miasta i regiony tradycyjnego przemysłu odznaczają się „zastojowym” typem zależności od ścieżki, należy wskazać na wpływające na siebie wzajemnie cechy gospodarcze, społeczne i przestrzenne tych obszarów.

W toku rozwoju tych obszarów zachodził tam proces postępującej oligopolizacji i pionowej integracji firm, w efekcie czego stały się one strukturami ekonomiczno-terytorialnymi, charakteryzującymi się niewielką liczbą niezależnych, dużych, silnie zintegrowanych pionowo firm (Saxenian 1994). W obszarze takim przeważają zarządzający firmami menedżerowie i specjaliści oraz robotnicy, a niewielu jest przedsiębiorców, osób mających skłonność do inicjatywy i podejmowania ryzyka. Słaba jest wobec tego kultura eksperymentu, a w konsekwencji innowacyjność takiego obszaru. Fenomen ten określa się mianem kultury zależności. Hudson (1989) uważa, że kultura ta oddziaływała w trzech głównych sferach. Oznaczała dominację na rynku pracy wielkich firm przemysłowych przy niedorozwoju innych możliwości zatrudnienia. Po drugie związana była z paternalistycznymi relacjami wiążącymi pracodawcę z pracownikiem (Domański 1997) oraz istotnie wpływała na sposób postrzegania świata i możliwości jego zmiany.

Wysoka współzależność między dominującymi branżami prowadzi do „patologicznej homeostazy” (Stryjakiewicz 1999), a nawet – na styku z sferą polityczną – „sklerozy instytucjonalnej” (Olson 1982). Dominujący interesariusze – wielkie firmy przemysłowe, w tym działające w nich związki zawodowe, powiązane z nimi instytucje, np. badawcze, oraz władze lokalne czy regionalne, w sytuacji kryzysowej lobbują na rzecz zachowania *status quo*, a nawet przywrócenia *status quo ante*. Mechanizmy reprodukcji doprowadzają więc do samowzmacniania się obranej wcześniej ścieżki rozwoju, uniemożliwiając lub utrudniając alternatywny rozwój czy dywersyfikację. Celnie ujął to Grabher (1993), wskazując, że „początkowe silne strony okręgów przemysłowych w przeszłości – ich przemysłowa atmosfera, wysoko rozwinięta i wyspecjalizowana infrastruktura, bliskie powiązania między firmami oraz silne polityczne poparcie regionalnych instytucji – obróciły się w uporczywe przeszkody w innowacji”. Grabher wprowadził określenie „wielokrotnego

uwieżenia na ścieżce” – funkcjonalnego, mentalnego i politycznego (Hassink, Shin 2005), tłumacząc problemy z adaptacją starych obszarów przemysłowych na przykładzie Zagłębia Ruhry.

Istotny z punktu długoterminowego rozwoju jest jeszcze jeden proces. Wykształcenie się zbyt wyspecjalizowanego skupienia prowadziło do utraty korzyści dywersyfikacji (Jakobs 1969), a tymczasem – zgodnie z założeniami teorii ewolucyjnych – różnorodność jest kluczem do nowych odmian (*novelty*). Jak przekonują niektórzy autorzy (Nooteboom 2000; Neffke i in. 2011), innowacje lepiej rodzą się w środowisku, gdzie pola wiedzy poszczególnych interesariuszy ani nie zachodzą na siebie, ani też nie są od siebie zbyt oddalone, lecz częściowo się zazębiają. Z punktu widzenia podtrzymywalności rozwoju szeroka baza działalności technologicznie pokrewnych może być więc bardziej korzystna niż zbiór niepowiązanych ze sobą gałęzi.

Elementem pośredniczącym w relacji między firmami a terytorium ich działania mogą być dynamicznie zlokalizowane zdolności. Składają się na nie umiejętności i postawy pracowników i przedsiębiorców, jakość, niezawodność i inne cechy dostawców oraz różnorodnych instytucji i organizacji, w tym władz publicznych (Domański, Gwosdz 2009). Można w tym kontekście zapytać, czy zlokalizowane zdolności wykształcone historycznie w starych miastach i regionach przemysłowych przyczyniają się do ich współczesnego rozwoju.

Zastojowa ścieżka rozwoju, jakkolwiek typowa dla miast i regionów przemysłowych, nie stała się jednak doświadczeniem wszystkich ośrodków. Niektóre z powstałych w XIX w. miast przemysłowych okazały się w toku swego rozwoju zarówno zdolne do kreatywnej destrukcji, jak i wykazywały dużą odporność na kryzysy. Wśród miast polskich przykładem takiego ośrodka jest Bielsko-Biała. Miasto to w latach XX w. doświadczyło trzech znaczących szoków o charakterze zewnętrznym, które mogły spowodować kryzys (zagłada i wysiedlenie miejscowej klasy średniej i wyższej 1940–1946, upadek przemysłu włókienniczego po 1989 r. i utrata statusu ośrodka wojewódzkiego w 1998 r.), nie utraciło jednak swojej dynamiki rozwojowej. Analiza studium przypadku tego miasta może pozwolić na naświetlenie mechanizmów i czynników udanej adaptacji miasta przemysłowego, widzianych jako sekwencja przyczynowo połączonych wydarzeń składających się na reakcyjną ścieżkę

rozwoju.

Autorzy na przykładzie Bielska-Białej odpowiadają w niniejszej pracy na dwa główne pytania:

- Jakie mechanizmy rozwoju stoją za zdolnością miasta przemysłowego do podtrzymywania swojej ścieżki rozwojowej (kreatywnej destrukcji)?
- Jakie czynniki zapewniają miastu przemysłowemu odporność na kryzysy zewnętrzne?

W kolejnych rozdziałach zarysowano główne ścieżki rozwoju Bielska-Białej, a następnie dokonano interpretacji mechanizmów i czynników tego rozwoju.

Rozwój Bielska i Białej jako wyspecjalizowanych ośrodków przemysłu włókienniczego

Powstałe na przełomie XIII i XIV w. Bielsko było osadą położoną na rubieżach Księstwa Cieszyńskiego. Do połowy XVII w. nie wyróżniało się pod względem gospodarczym na tle innych niewielkich miasteczek Górnego Śląska. Podstawowa działalność gospodarcza w mieście opierała się na funkcjach centralnych pełnionych dla okolicznych wsi, zasiedlonych przez osadników niemieckojęzycznych.

W okresie XVI–XVIII w. miało miejsce odejście od dotychczasowego genotypu funkcjonalnego miasta, tj. zespołu funkcji mających decydujący wpływ na jego powstanie i początkowy rozwój (Krzysztofik 2012). Bielsko stało się silnie wyspecjalizowanym ośrodkiem produkcji wyrobów włókienniczych. Za wykształcenie się w tym miejscu prężnego i dużego skupienia branży włókienniczej odpowiadał splot czynników o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym.

Jakkolwiek lokalne tradycje tkackie istniały niemal w każdym mieście śląskim, to czynnikiem inicjującym, który umożliwił przejście Bielska z poziomu lokalnej, słabej jakościowo i niewielkiej ilościowo produkcji do ponadregionalnego, wysokospecjalistycznego i słynącego z wysokiej jakości wyrobów, było kilka faz migracji tkaczy z Dolnego Śląska i terenów Niemiec. Pierwsza z nich przypadała na wiek XVI, druga – istotniejsza – na okres wojny trzydziestoletniej (1618–1648). Wówczas to położone przy granicy z Rzeczpospolitą

miasteczko, należące do protestanckiej rodziny Sunneghów, stało się miejscem docelowym migrantów, przede wszystkim ewangelików, z ośrodków zniszczonych na skutek działań wojennych. W konsekwencji już na przełomie XVII i XVIII w. Bielsko osiągnęło rangę dużego ośrodka rzemiosła, największego w skali Śląska Cieszyńskiego. W 1734 r. w mieście działało 429 rzemieślników, z czego aż 271 mistrzów tkackich i kilkunastu postrzygaczy sukna. Skalę rozwoju tej działalności obrazuje fakt, że w 1571 r. było w Bielsku 17 mistrzów tkackich, którzy działali w oparciu o wystawiony przez księcia cieszyńskiego Wacława III Adama w 1548 r. przywilej (Kenig, Stysińska 2008). Kształtowanie się nowej ścieżki rozwojowej Bielska w XVI–XVII w. umożliwiła zatem przede wszystkim transplantacja umiejętności z innych obszarów, padła ona jednak na żyzny grunt. Oprócz cech społecznych mieszkańców, które sprzyjały przedsiębiorczości, nie bez znaczenia było położenie geograficzne miasta – na granicy z Rzeczpospolitą (chłonny rynek zbytu, przy słabości tamtejszych producentów), a jednocześnie na szlaku handlowym na Węgry. Lokalne warunki zadecydowały o specyfice branżowej ośrodka, który produkował przede wszystkim tkaniny wełniane.

Również na okres od XVI do XVIII w. przypada dynamiczny rozwój sąsiadującej z Bielskiem małopolskiej osady Biała. Ten niewielki przysiółek, wzmiankowany po raz pierwszy w połowie XVI w., uzyskał w 1613 r. status samodzielnej wsi, a 110 lat później prawa miejskie. Podobnie jak w Bielsku głównym czynnikiem przyspieszającym wzrost była produkcja sukna, przy czym możemy tu mówić o dyfuzji innowacji o charakterze zaraźliwym.

Istotnym czynnikiem dynamizującym rozwój wytwórczości włókienniczej w Bielsku i Białej były wydarzenia geopolityczne 2 połowy XVIII w. W wyniku wojen śląskich (1740–1763) Bielsko, jako jedyne duże centrum produkcji włókienniczej na Śląsku, pozostało w granicach Austrii, co w dobie merkantylistycznej polityki państw europejskich polepszało jego pozycję na rynku. U schyłku XVIII w. łatwiejsza była ekspansja wyrobów bielskich na przylegający obszar Małopolski, która w wyniku III rozbioru została włączona do cesarstwa. O sile przyciągania miasta w tym okresie świadczą kolejne firmy otwierane w Bielsku i Białej przez przybyszów m.in. z Węgier, Prus, a nawet Szwecji. Wówczas też, w związku z zapotrzebowaniem na pośredników handlowych, pojawili się w Bielsku Żydzi (Kenig 1996).

Zdobyta wiedza, umiejętności, kapitał i przedsiębiorczość mieszkańców Bielska i Białej stały się podstawą dynamicznego rozwoju fabryk włókienniczych w epoce industrializacji, która w Bielsku symbolicznie zaczęła się w 1806 r., kiedy to do miasta sprowadzono pierwszą mechaniczną przędzarkę. Rozpoczął się też nieuchronny proces wypierania krosen ręcznych przez mechaniczne. Warto podkreślić jest fakt, że w XIX w. rozwój technologiczny zarówno śląskiego Bielska, jak i małopolskiej Białej przebiegał niemal jednocześnie na skutek dwukierunkowej dyfuzji innowacji (Haase 1873). W końcu XIX w. złożony z około 100 producentów, głównie wyrobów wełnianych, a częściowo lniarskich, bielsko-bialski ośrodek włókienniczy stał się jednym z największych skupień tej branży w monarchii austro-węgierskiej (Kenig, Stysińska 2008).

Eksterminacja Żydów przez nazistów w okresie 1939–1945, a następnie wysiedlenie niemieckich przedsiębiorców i kadry oraz nacjonalizacja i komasacja przedsiębiorstw (z kilkudziesięciu niezależnych firm utworzono 12 państwowych przedsiębiorstw włókienniczych) radykalnie zmieniła warunki funkcjonowania firm z tej branży. Mimo pewnych inwestycji modernizacyjnych dokonanych w latach 70. funkcjonujące przez cztery dekady w ramach logiki gospodarki planowej zakłady nie były zdolne po 1989 r. do konkurencji cenowej z firmami azjatyckimi i technologicznej z producentami europejskimi, zwłaszcza że branża włókiennicza nie została objęta działaniami osłonowymi, umożliwiającymi jej stopniową adaptację. Lata 90. i początek XXI w. przyniosły w efekcie upadek tej gałęzi przemysłu, a do dziś z wielkiego kompleksu włókienniczego przetrwały w Bielsku-Białej jedynie dwie większe firmy: Bielstyl i Lenko.

Mechanizmy powstawania zdywersyfikowanej struktury przemysłowej

W drugiej połowie XIX w. w Bielsku i Białej rozwinął się znaczący ośrodek przemysłu maszynowego i metalowego. Jego powstanie możemy interpretować w świetle fenomenu dywersyfikacji w kierunku branż pokrewnych, tzn. rozwoju branż technologicznie zbliżonych do działalności już w nim istniejących (Neffke i in. 2011), a sam proces przebiegał trzytorowo. Po pierwsze

maszyny włókiennicze importowane z bardziej technologicznie rozwiniętych ośrodków, np. Friedlandu, Chemnitz czy Brna, były kopiowane, a nierzadko udoskonalane przez miejscowych ślusarzy, którzy następnie zakładali własne warsztaty produkcyjne. Inna ścieżka powstania nowych firm w branży maszynowej polegała na powstawaniu samodzielnych przedsiębiorstw z warsztatów naprawczych maszyn przy fabrykach włókienniczych. Wreszcie w Bielsku i Białej osiedlali się przedsiębiorcy z zewnątrz, którzy nabyte wcześniej umiejętności wykorzystywali we własnych firmach. W ten sposób rozwinęła się jedna z największych firm tej branży: G. Jacoby (po 1945 Befama).

Jakkolwiek wiodącą rolę w branży maszynowej i metalowej odgrywała produkcja maszyn włókienniczych, to dywersyfikacja produkcji w tej dziedzinie była duża. W ośrodku bielsko-bialskim rozwijano m.in. odlewnictwo, produkcję maszyn parowych, maszyn dla przemysłu chemicznego i spożywczego, pomp, tokarek, hydrantów, wyrobów emaliowanych, śrub, okuć i szeregu innych wyrobów metalowych. Jednym z głównych czynników rozwoju tak różnorodnych wyrobów był fakt bliskości dużych rynków zbytu, a jednocześnie dostawców surowca, w położonych kilkadziesiąt kilometrów na północ i zachód dwóch dużych okręgów górniczo-hutniczych: ostrawsko-karwińskiego i górnośląskiego.

Przemysł włókienniczy oraz produkcja maszyn i wyrobów z metali stały się najważniejszymi gałęziami przemysłu ośrodka bielsko-bialskiego. Ich udział w łącznym zatrudnieniu przemysłowym można szacować na ok. 60% (*Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu* 1938). Oprócz nich przed 1939 r. powstały także liczne zakłady innych branż. Ich rozwój można widzieć jako mający swe źródło w endogenicznej przedsiębiorczości (wynałazczości), dywersyfikacji w kierunku branż pokrewnych, powstawania branż w oparciu o miejscowe zasoby środowiska oraz transplantację umiejętności z zewnątrz.

Pojawienie się w Bielsku przemysłu elektrotechnicznego jest przykładem rozwoju nowej branży w wyniku endogenicznej przedsiębiorczości. Pierwsza duża fabryka tej branży (*nota bene* najstarsza na obszarze dzisiejszych ziem polskich) była efektem działalności bielskiego przedsiębiorcy i wynalazcy G. Schwabe' go. Ważna była jednak także wiedza zaczerpnięta z zewnątrz, czego przykładem może być fabryka akumulatorów PETEA, założona w 1922 r. w Białej przez inż. Karola Pollaka, znanego polskiego wynalazcę. Z kolei

geneza branży lotniczej (budowa szybowców) związana była z działalnością lwowiaka Tadeusza Chlipalskiego, który w 1935 r. założył Śląskie Warsztaty Szybowcowe w Bielsku. Po drugiej wojnie tradycje te wznowiono również dzięki środowisku inżynierów ze Lwowa osiadłych w konurbacji górnośląskiej (Skarbiński 2000). Po 1989 r. w Bielsku-Białej powstało znaczące skupienie małych i średnich firm branży lotniczej i kompozytów polimerowych (około 20 podmiotów), które swe źródło ma w przedsiębiorczości inżynierów dawnego szybowcowego zakładu doświadczalnego (klasyczne procesy *spin-offs*).

W okresie międzywojennym w ośrodku bielsko-bialskim rozwinął się przemysł odzieżowy, przede wszystkim kapeluszniczy. Jego powstanie można interpretować jako klasyczny przykład dywersyfikacji w kierunku branż pokrewnych. Z kolei z branży kapeluszniczej wyewoluowała produkcja obuwia, Bielska Fabryka Obuwia (Befado) powstała bowiem na bazie znacjonalizowanego zakładu kapeluszniczego.

Kilka innych branż przemysłowych opierało się na lokalnej i regionalnej bazie surowcowej. W ten sposób w ośrodku bielsko-bialskim rozwinął się przemysł drzewny, spożywczy i materiałów budowlanych.

Najmłodszą branżą, która pojawiła się w Bielsku-Białej przed 50 laty, jest przemysł samochodowy. Jego początek stanowi skonstruowanie i podjęcie w 1958 r. w bielskiej Wytwórni Sprzętu Mechanicznego (WSM), produkującej motopompy, produkcji silników – początkowo na stosunkowo niewielką skalę – do wytwarzanej przez warszawską FSO Syreny. Gdy w 1971 r. rząd polski podpisał umowę licencyjną na wytwarzanie Fiata 126p, na bazie WSM utworzono Fabrykę Samochodów Małolitrażowych (FSM) z siedzibą w Bielsku-Białej, obejmującą kilkanaście zakładów, w tym nowy zakład montażu samochodów w Tychach. Lobbing na rzecz takiej decyzji podjętej na szczeblu centralnym w Warszawie prowadził skutecznie dyrektor WSM Ryszard Dziopak (Kaczmarek 2010). W 1972 r. montaż Syreny przeniesiono z Warszawy do Bielska-Białej, a rok później w nowym zakładzie w tym mieście rozpoczęto montaż Fiata 126p oraz produkcję zespołów napędowych (silników i skrzyń biegów), które eksportowane były w ramach spłaty licencji do Włoch. Ponieważ bielski zakład był jedynym producentem silnika tego modelu Fiata, montowanego także we Włoszech, musiał spełniać wszystkie zachodnioeuropejskie standardy jakościowe – oznaczało to daleko idące

wsparcie technologiczne ze strony włoskiego koncernu i doprowadziło do rozwinięcia kompetencji miejscowej kadry unikalnych w okresie socjalizmu.

W 1992 r. doszło do przejęcia FSM przez Fiata, a do produkcji wprowadzono kolejne nowe modele samochodów. Zakład w Bielsku-Białej rozbudowany został i zmodernizowany pod kątem produkcji zaawansowanych technologicznie silników dieslowskich i benzynowych przez spółkę Fiat Powertrain (ponad 0,5 mln sztuk rocznie); montaż pojazdów zakończono tu w 2000 r. Nowy zakład przyciągnął do miasta kolejnych inwestorów z branży producentów części do silników i układów kierowniczych, np. Eaton, TRW, Cooper Standard, oraz inne firmy, które wybudowały tu nowe zakłady komponentów samochodowych, np. Hutchinson. W chwili obecnej w Bielsku-Białej działa 20 dużych i średnich fabryk tej branży zatrudniających blisko 10 tys. pracowników, co daje jej największy udział w przemyśle miasta. Towarzyszy temu rozwój kompetencji pozaprodukcyjnych w niektórych firmach oraz lokalnych firm inżynierskich i badawczo-rozwojowych, np. Bosmal.

Rozwój miasta jako ośrodka usługowego

Istotnym czynnikiem stabilizującym ścieżkę rozwoju miasta o genezie przemysłowej jest zdolność do rozwinięcia ponadlokalnych funkcji usługowych. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że – zgodnie z modelem sektorowym Clarka (1940) – o długoterminowym powodzeniu miasta przemysłowego bardziej decydują spełniane przez niego funkcje nieprodukcyjne niż produkcyjne (Dziewoński, Jerczyński 1971; Domański 2000; Gwosdz 2004).

Ukształtowanie się Bielska-Białej jako znaczącego ośrodka usługowego o skali subregionalnej z jednej strony miało dość modelowy charakter opisany przez koncepcję faz rozwoju miasta przemysłowego Thompsona (Goodall 1987), z drugiej przebiegało pod wpływem specyficznych czynników, na które składały się położenie miasta i wydarzenia zmieniające geografie polityczną regionu.

Rosnąca i różnicująca się branżowo działalność produkcyjna poprzez zaopatrzeniowe i dochodowe efekty mnożnikowe stymulowała rozwój działalności usługowej. Korzystnie na ten proces oddziaływała specyfika ośrodka bielskiego i bialskiego, gdzie dużą rolę odgrywały liczne średnie firmy rodzinne,

co sprzyjało powstaniu szerszego rynku zbytu na usługi, w porównaniu do ośrodków, w którym dominowały pojedyncze wielkie zakłady. Bardziej dynamiczny – tak w kategoriach ludnościowych jak i podmiotów gospodarczych – rozwój ośrodka bielsko-bialskiego sprawiał, że zaczął on pełnić rolę miejsca centralnego dla coraz szerszego obszaru. Po 1918 r. trend ten wzmocnił nowy podział polityczny, gdzie dotychczasowy ośrodek regionalny – Cieszyn, podzielony na dwa miasta stał się miastem nadgranicznym. W latach 1975–1998 Bielsko-Biała awansowała do rangi ośrodka regionalnego, jako stolica województwa bielskiego.

Począwszy od końca XIX w. ważnym czynnikiem wzmacniającym funkcje usługowe miasta stał się rozwój turystyki Bielsko w tym względzie zaczęło pełnić rolę ośrodka rozrządowego dla turystów zmierzających w Beskid Śląski.

Okres socjalizmu z jednej strony przyniósł likwidację wielu działalności rynkowych, które były istotnym elementem gospodarki miasta przed 1945 r., z drugiej miasto pozyskało niektóre usługi wyższego rzędu, tak o charakterze centralnym jak i wyspecjalizowanym, które miały znaczenie po 1989 r., wiązały się bowiem ze wzrostem lokalnego kapitału ludzkiego. Dotyczyło to przede wszystkim lokalizacji w mieście filii Politechniki Łódzkiej, Studia Filmów Rysunkowych oraz związanych z działalnością produkcyjną instytutów badawczych, np. Ośrodka Badawczo-Rozwojowego Szybownictwa i Ośrodka Badawczo-Rozwojowego Samochodów Małolitrażowych.

Po 1989 r. w Bielsku-Białej obserwujemy dynamiczny rozwój prywatnego sektora usługowego. Ma on swe źródło zarówno w dużym rynku zbytu na usługi o charakterze centralnym, jako że Bielsko-Biała jest ośrodkiem węzłowym zamożnego subregionu i cechującego się dodatkowo korzystnymi tendencjami demograficznymi. Na tle innych dużych miast województwa śląskiego Bielsko-Biała wyróżnia się ponadto poziomem rozwoju usług dla biznesu – nigdzie indziej nadwyżka ta w stosunku do liczby ludności nie jest tak duża (Sobala-Gwosdz i in. 2010). Możemy w tym przypadku mówić o sprzężeniu zwrotnym – dynamiczny rozwój usług dla biznesu jest odzwierciedleniem dynamiki rozwoju zróżnicowanego branżowo i wielkościowo (duża rola MŚP) sektora produkcyjnego. Z kolei rozwinięte usługi dla biznesu sprzyjają rozwojowi nowych firm. Przypadek Bielska-Białej potwierdza tym samym słuszność hipotezy paralelnej Badego (1998): istnieje silny

związek między wzrostem w przemyśle przetwórczym a wzrostem miejsc pracy w sektorze usług dla biznesu. W sumie Bielsko-Biała posiada wiele cech środowiska przyjaznego dla powstawania i rozwoju firm: cechy kulturowe mieszkańców, lokalny i regionalny rynek zbytu, silny sektor usług dla biznesu, co zresztą znajduje potwierdzenie w opiniach miejscowych przedsiębiorców (Bieńkowska 2008). Natomiast po 1990 r. słabsza jest dynamika i skala rozwoju szkolnictwa wyższego w mieście. Wprawdzie w Bielsku-Białej funkcjonuje kilka wyższych szkół niepublicznych – w tym jedna o charakterze akademickim – niemniej jednak ich potencjał mierzony liczbą studentów oraz możliwościami naukowymi i dydaktycznymi (Lewicki 2013) pozostaje w tyle za niektórymi ośrodkami subregionalnymi w Polsce.

Podsumowanie

Wiele miast przemysłowych Europy Środkowej w okresie postsocjalistycznej transformacji i otwarcia na konkurencję globalną doświadczyło zapaści gospodarczej lub co najmniej bolesnej restrukturyzacji, znajdującej wyraz w wysokim bezrobociu oraz licznych niezagospodarowanych obiektach i terenach poprzemysłowych. W Bielsku-Białej upadek branży włókienniczej, która wykreowała miasto jako ośrodek przemysłowy, nie spowodował zahamowania jego rozwoju, a miasto uznawane jest powszechnie za ośrodek sukcesu. Stopa bezrobocia od 1991 r. była o 6–9 pkt. procentowych niższa niż w kraju (na koniec czerwca 2014 r. 5,6%, w porównaniu do odpowiednio 12,1 i 11,9% w takich dawnych ośrodkach włókienniczych jak Częstochowa i Łódź). Olbrzymia część obiektów poprzemysłowych została zagospodarowana na inne cele (Białka 2005). Miasto, w którym działa znaczna liczba dużych przedsiębiorstw, wyróżnia się równocześnie dynamicznym rozwojem małych i średnich firm – 237 firm na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym w 2013 r. (w porównaniu do 207 w Łodzi i 183 w Częstochowie).

Rozwój miasta może być interpretowany w kategoriach ewolucyjnych jako sekwencja pojawiających się kolejno i częściowo nakładających się na siebie ścieżek rozwojowych różnych działalności (branż) dynamizujących gospodarkę lokalną. Pierwszą z nich była produkcja włókiennicza, ukształtowana

w XVI i XVII w. poprzez migrację rzemieślników z innych regionów, którzy przeszczepili swoje umiejętności i technologię na grunt bielski. Na tej bazie wykształcił się w XIX w. duży ośrodek przemysłu fabrycznego opierający się na licznych dużych i średnich firmach lokalnych. Utrata klasy żydowskich i niemieckich przedsiębiorców oraz specjalistów w wyniku wojny wraz z nacjonalizacją zakładów i socjalistycznym modelem gospodarki zahamowały innowacyjność branży, przyczyniając się do rosnącego dystansu technologicznego i rynkowego w stosunku do innych krajów; otwarcie na konkurencję globalną po 1989 r. zadało jej ostateczny cios.

Druga połowa XIX stulecia była równocześnie okresem stopniowej dywersyfikacji lokalnego przemysłu. Zaczęto produkować maszyny włókiennicze, pojawiły się odlewnie i inne wytwórnie wyrobów metalowych. Towarzyszył temu rozwój innych branż przemysłowych i sprzyjał zarówno rynek lokalny samego Bielska i Białej, jak i sąsiedztwo wielkiego rynku Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. Pojawienie się przemysłu samochodowego na początku lat 70. wykreowało zupełnie nową ścieżkę rozwojową, nawiązującą do wcześniejszych tradycji produkcji mechanicznej i metalowej, a uruchomioną przez decyzję polityczną o masowej produkcji małych samochodów w Polsce i oparciu jej na wytwórni w Bielsku-Białej.

Dynamiczny wzrost przemysłu w mieście i towarzyszący mu przyrost liczby mieszkańców sprzyjały równocześnie rozwojowi usług dla firm oraz usług konsumpcyjnych.

Nawiązując do koncepcji teoretycznych zarysowanych na początku artykułu, można pokusić się o identyfikację mechanizmów, które złożyły się na sukces kreatywnej destrukcji w rozwoju miasta.

Po pierwsze, pomimo długotrwałej przewagi jednej branży, nie mieliśmy do czynienia z funkcjonalnym, instytucjonalnym i mentalnym uwięzieniem na ścieżce (*lock-in*). Nie doszło do skostnienia w sposobach myślenia miejscowych elit i działania lokalnych instytucji. Wiązało się to z obecnością wielu niezależnych firm lokalnych oraz rozwinięciem systemu przemysłowego mającego wiele cech organizacji sieciowej. Równocześnie stosunkowo wcześniej zaczął się proces stopniowej dywersyfikacji miejscowego przemysłu w kierunku powiązanych branż, w pierwszym okresie przede wszystkim produkcji metalowej i maszyn. Zgodne jest to z tezą Neffkego, i in. (2011),

którzy twierdzą, że sukces w kreowaniu nowych ścieżek rozwojowych w starych ośrodkach i okręgach przemysłowych jest najbardziej prawdopodobny w przypadku dywersyfikacji w kierunku technologicznie powiązanych działalności. Oznacza to, że nowe technologiczne ścieżki rozwoju w regionach rzadko kiedy powstają od zera, najczęściej są silnie zakorzenione w historycznie ukształtowanej strukturze gospodarczej. Fenomen ten wskazuje na pozytywne cechy „zależności od ścieżki”. Restrukturyzacja adaptacyjna w oparciu o nowe branże produkcyjne, wymagające wyższych kwalifikacji i tworzące większą wartość dodaną są korzystniejsze niż próby szybkiego wykreowania nowych działalności gospodarczych (Lux 2010).

Sukces Bielska-Białej można również interpretować w kategoriach zlokalizowanych zdolności. Są one wynikiem dynamicznej interakcji między aktywnością firm a zmieniającym się otoczeniem i obejmują kwalifikacje, umiejętności, postawy oraz niezawodność i wiarygodność ludzi, podmiotów gospodarczych i instytucji lokalnych, które znajdują wyraz w relacjach między nimi. W Bielsku-Białej okazały się relacyjnym zasobem, tworzonym, odtwarzanym i wzmacnianym na przestrzeni ostatnich wieków, pomimo szoków zewnętrznych. Ostatecznie stały się podstawą budowania kompetencji przedsiębiorstw – zarówno firm lokalnych jak i inwestorów zewnętrznych, a tym samym mechanizmem pośredniczącym w rozwoju miasta.

Czynniki sprzyjające odporności miasta na szoki zewnętrzne oraz procesowi kreatywnej destrukcji można podzielić na wewnętrzne i zewnętrzne. Do tych pierwszych należy niewątpliwie środowisko społeczno-kulturowe; ośrodek bielski rozwinął się na pograniczu Śląska Cieszyńskiego i Rzeczypospolitej, w obszarze zróżnicowanym narodowościowo i religijnie. Obszar taki charakteryzował się ponadprzeciętną aktywnością społeczną i gospodarczą poszczególnych grup kulturowych, a więc również przedsiębiorczości lokalnej. Przeciwdziało to również wytworzeniu się kultury zależności, rozwijającej się często w regionach i miastach zdominowanych przez pojedyncze wielkie przedsiębiorstwa przemysłowe. Istotnym czynnikiem rozwoju, zwłaszcza po kataklizmie drugiej wojny światowej i znacznych ubytkach ludnościowych w Bielsku-Białej, stała się atrakcyjność mieszkaniowa miasta i Beskidu Śląskiego. Zapewniała ona stałe zasilanie miasta przez migrantów i wzbogacanie jego kapitału ludzkiego. Na cechach

społecznych, kulturowych i gospodarczych miasta bazują dynamiczne zlokalizowane zdolności ucieleśnione w relacjach między przedsiębiorstwami, ludźmi i instytucjami.

Spośród czynników zewnętrznych uwagę należy zwrócić na fakt, że bielskie firmy od początku swej działalności w XIX w. musiały sprostać wysokim wymaganiom jakościowym i konkurencji na rynku monarchii habsburskiej oraz górnośląskim (niemieckim). Wspomniany napływ migrantów, a paradoksalnie również zewnętrzne interwencje polityczne wynikające ze zmiany przynależności państwowej w 1918 oraz zmian politycznych po 1945 r., prowadziły również do ograniczonej sklerozy instytucjonalnej. Pojawienie się przemysłu samochodowego dynamizującego rozwój miasta było efektem specyficznego połączenia historycznej lokalnej ścieżki rozwoju przemysłu maszynowego i metalowego z jednostkowymi decyzjami podjętymi przez władze polityczne na szczeblu krajowym.

Literatura

- Bade F. J., 1998, *Perspektiven der Beschäftigung im Dienstleistungssektor*, Institut für Raumplanung Fakultät Raumplanung, Universität Dortmund, Arbeitspapier, 161.
- Białka M., 2005, *Functional transformations of post-industrial areas of the central part of Bielsko-Biała*, Prace Geograficzne IGiGP UJ, 115, 107–113.
- Bieńkowska B., 2008, Środowisko lokalne jako czynnik wspierania rozwoju firm (przykład małych i średnich przedsiębiorstw regionu Podbeskidzie), Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej, Ekonomia i Zarządzanie, 11, 223–234.
- Boschma R. A., Lambooy J.G., 1999, *Why do old industrial regions decline? An exploration of potential adjustment strategies*, Paper presented at the European RSA Congress Dublin, <http://www-sre.wu-ien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa99/Papers/a061.pdf> (dostęp: 29.11.2012).
- Clark C., 1940, *The conditions of economic progress*, Macmillan, London.
- Domański B., 1997, *Industrial Control over the Socialist Town: Benevolence or Exploitation?*, Praeger, London.
- Domański B., 2000, *The impact of spatial and social qualities on the reproduction of local economic success: the case of the path dependent development of Gliwice*, Prace Geograficzne IGiGP UJ, 106, 35–53.

- Domański B., Gwosdz K., 2009, *Toward a more embedded production system? Automotive supply networks and localized capabilities in Poland*, *Growth and Change*, 40 (3), 452–482.
- Drobniak A., 2012, *Exploring the urban economic resilience concept*, *Regions Magazine*, 286 (1), 8–10.
- Dziewoński K., Jerczyński M., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*, *Prace Geograficzne Instytutu Geografii PAN*, 87.
- Goodall B., 1987, *The Penguin dictionary of human geography*, Penguin Books, London.
- Grabher G., 1993, *The weakness of strong ties: the lock-in of regional development in the Ruhr area*, [w:] G. Grabher (red.), *The embedded firm: on the socioeconomics of industrial networks*, Routledge, London, 255–277.
- Gwosdz K., 2004, *Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska (1830–2000)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Haase T., 1873, *Die Bielitz-Bialaer Schafwollwarenindustrie in ihrer historischen Entwicklung*, Teschen.
- Hall P.G., 1985, *The geography of the fifth Kondratieff*, [w:] P. Hall, A. Markusen (red.), *Silicon landscapes*, Allen & Unwin, Londyn.
- Hassink R., Shin D., 2005, *Guest editorial: The restructuring of old industrial areas in Europe and Asia*, *Environment and Planning A*, 37 (4), 571–580.
- Hudson R., 1989, *Wrecking a Region: State Policies, Party Politics and Regional Change in North East England*, Pion, London
- Jacobs J., 1969, *The economy of cities*, Vintage Books, New York
- Kaczmarek R. (red.), 2010, *Bielsko-Biała w latach 1918–2009*, Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Miejskiego, Bielsko-Biała.
- Kenig P., 1996, *Wkład Żydów w rozwój przemysłu wełnianego Bielska i Białej do końca XIX w.*, [w:] J. Polak, J. Spyra (red.), *Żydzi w Bielsku Białej i okolicy*, Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej, Urząd Miejski w Bielsku-Białej, Bielsko Biała.
- Kenig P., Stysińska W., 2008, *Zarys dziejów Bielskiego przemysłu i przewodnik po ekspozycji włókienniczej*, Muzeum Techniki i Włókiennictwa w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała.
- Krzysztofik R., 2012, *Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna*, Śląsk, Katowice.
- Lewicki J., 2013, *Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju lokalnego. Przykład miasta Bielsko-Białej i powiatu bielskiego*, AT Wydawnictwo, Kraków.

- Lux G., 2010, *Central Europe's industrial spaces: Path dependent upgrading or radical restructuring?* Paper presented at the Regional Studies Association Conference „Regional Responses and Global Shifts”, 24–26 May 2010, Pécs. <http://www.region-alstudies-assoc.ac.uk/events/2010/may-pecs/papers/Lux.pdf> (dostęp:15.07.2014).
- Mahoney J., 2000, *Path dependence in historical sociology*, *Theory and Society*, 29 (4), 507–548.
- Martin R., 2010, *Rethinking regional path dependence: beyond lock-in to evolution*, *Economic Geography*, 86 (1), 1–27.
- Martin R., Sunley P., 2006, *Path dependence and regional economic evolution*, *Journal of Economic Geography*, 6, 4, 395–437.
- Martin R., Sunley P., 2015, *On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation*, *Journal of Economic Geography*, 15 (1), 1–42.
- Neffke F., Henning M., Boschma R., 2011, *How do regions diversify over time? Industry relatedness and the development of new growth paths in regions*, *Economic Geography*, 87 (3), 237–265.
- Nooteboom B., 2000, *Learning and innovation in organizations and economies*, Oxford University Press, Oxford.
- Olson M., 1982, *The rise and decline of nations. Economic growth, stagnation and social rigidities*, Yale University Press, New Haven.
- Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu*, 1938, Polskie Spółki Wydawnictw Informacyjnych, Warszawa.
- Saxenian A., 1994, *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Harvard University Press, Cambridge.
- Skarbiński A., 2000, *Ze Lwowa do Bielska*, *Cracovia Leopoliis*, 22, 14–16.
- Sobala-Gwosdz A., Gwosdz K., Kurowska-Pysz J., Saneta-Półgrabi S., Trzepacz P., 2010, *Badanie trendów rozwojowych w województwie śląskim poprzez wyznaczenie ośrodków wzrostu i obszarów stagnacji*, Strada Consulting, Bielsko-Biała.
- Stryjakiewicz T., 1999, *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*, UAM, Poznań.

The mechanisms and factors behind the success of creative destruction of the economy of Bielsko-Biała

Summary

The paper aims to identify factors and mechanisms behind the successful evolution of the industrial town of Bielsko-Biała, which emerged as an important textile centre in the 19th century. The town had to face three major external shocks in the twentieth century. First, it lost important part of its entrepreneurship class as a result of the extermination of the Jews and then the outflow of German owners and staff. The nationalized textile industry was petrified with outdated technology under socialism. The end of the socialist regime and the opening of the Polish economy to the global competition led to the collapse of the majority of textile producers. In addition, the town lost its administrative functions as a regional capital in 1999. Despite all of this, Bielsko-Biała is now a viable service and manufacturing centre. It has developed a diversified manufacturing structure, from metal and textile machinery in the late 19th century to a major cluster of automotive sector with large Fiat's engine factory, which began production under Italian licence in the 1970s, and several new component plants built in the last two decades. It also comprises numerous SMEs in various manufacturing sectors, producer and consumer services. The success in creative destruction and the emergence of a new development path of an old industrial town can be interpreted in the evolutionary economic framework as branching out into technologically related industries. What was important was that the town was not dominated by a small number of huge integrated companies, which allowed it to escape institutional sclerosis and functional lock-in. It is also argued that local social and cultural conditions together with local capabilities were conducive to entrepreneurship and attracting new firms.

Keywords: industrial town, factors of local development, resilience, mechanisms of adaptation, path dependence, technological relatedness, dynamic localised capabilities

Krzysztof Gwosdz

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Jagielloński

ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków

k.gwosdz@geo.uj.edu.pl

Bolesław Domański

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Jagielloński

ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków

boleslaw.domanski@uj.edu.pl

